

Η χρονιά του '66 της Σχολής Αρχιτεκτόνων

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης - 07/10/2019

Ο Τάκης Φραγκούλης και η μεγάλη παρέα

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, ομότιμος καθηγητής, Ε.Μ.Πολυτεχνείου

Το αρχικό κείμενο αυτής της δημοσίευσης γράφτηκε για έναν τόμο στη μνήμη του Τάκη Φραγκούλη, με την επιμέλεια της Άννης Βρυχέα και του Γιάννη Τσιώμη, το 1998. Από όσο γνωρίζω όμως, το εγχείρημα δεν ολοκληρώθηκε. Βλέποντάς το τώρα, μετά από 21 χρόνια, πιστεύω ότι θα είναι σωστό να γραφόταν κάτι, όχι

για μόνο για τον Τάκη, αλλά και γενικά για «τα παιδιά της χρονιάς του '66», μιας ιδιαίτερα ξεχωριστής ποιητικής χρονιάς. Έτσι, έγινε νέα επεξεργασία, συμπληρώθηκε και προστέθηκε όση εικονογράφηση ήταν δυνατή.

Η «χρονιά» που αποφοίτησε το 1966, ήταν από τις σειρές που είχαν έντονη συνεκτικότητα, οι περισσότεροι σε αριστερή γενικότερα τοποθέτηση, πιθανόν όχι στη μαχητικότητα της «χρονιάς του '63», ήταν περισσότερο στην κατεύθυνση μιας «διανόησης της Αριστεράς», σίγουρα «εξωκομματικών», παρά ενός ας πούμε «προλεταριάτου» και κομματικών στελεχών που εκφράζαμε τότε περισσότερο οι της «χρονιάς του '63», άλλοι ως εδαιίτες και άλλοι ως «κρυπτοκομμουνιστές» κατά την ορολογία της Ασφάλειας –ήξεραν οι άνθρωποι ποιοί ήμασταν!! Το πολιτικό στοιχείο των συγκεκριμένων ετών δεν είναι τυχαίο ότι ήταν αρκετά καθοριστικό, όλη η εποχή χαρακτηρίζεται από δυναμικές φοιτητικές κινητοποιήσεις με την αντίστοιχη επίσης... δυναμική αντίδραση των δυνάμεων καταστολής (!), η οποία ακόμη δεν είχε εκσυγχρονιστεί, χτυπούσαν οι αστυνομικοί, αλλά κουστουμαρισμένοι στα γκρίζα και μόνο με γκλομπς, τα ΜΑΤ, τα ΜΕΑ, η Δέλτα και οι Ζητάδες με τον πλήρη εξοπλισμό τους, ασπίδες, προσωπίδες, κράνη, επιγονατίδες αλεξίσφαιρα γιλέκα, γεμάτα όπλα και χημικά και άλλα, εμφανίστηκαν στις κινητοποιήσεις για το Βιετ-Νάμ και στον Μάη του '68 και γενικεύθηκαν παγκοσμίως.

Σημειώνεται ότι στις 31 Μαΐου 1956 κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της «Πανσπουδαστικής», το 1958 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Σπουδαστών του ΕΜΠ (ΣΣΕΜΠ), ήταν η εποχή των μεγάλων κινητοποιήσεων του «114» για τη Δημοκρατία και του «15% για την Παιδεία», το 1963 ιδρύθηκε η ΕΦΕΕ (ως τότε υπήρχαν κατά Πανεπιστήμιο σύλλογοι με επικεφαλής την ΔΕΣΠΑ (Διοικούσα Επιτροπή Συλλόγων Πανεπιστημίου Αθηνών), η οποία έπαιζε και τον ρόλο ενός ανώτερου συντονιστικού οργάνου και για τα άλλα αθηναϊκά Πανεπιστήμια (Πάντειο, ΑΣΟΕΕ, Γεωπονική, ΕΜΠ).

Μέχρι το 1976, που εφαρμόστηκαν στο σύστημα σπουδών στο Πολυτεχνείο τα «εξάμηνα», στα έτη η πορεία των φοιτητών ήταν συνεχής, έμπαιναν όλοι μια χρονιά και αποφοιτούσαν μετά πέντε χρόνια σχεδόν όλοι μαζί. Οι απώλειες στον δρόμο ήταν λίγες, συνήθως «από Κορωναίο» (που μας έκανε στατική, μηχανική και μπετόν) στο τρίτο έτος. Ο καθηγητής Δημ. Κορωναίος, ήταν πολύ καλός Δάσκαλος, και Άνθρωπος, αλλά... έκοβε! Μαθαίναμε όμως στατική, δεν είχαμε φαινόμενα θεμάτων όπου τα κτήρια δεν μπορούσαν να σταθούν στατικά. Στη Μεταπολίτευση επικράτησε σε φοιτητοπατερικά πλαίσια το πνεύμα να διδάσκεται «το στατικό αίσθημα», αλλά όχι στο απαραίτητο ανεκτό βάθος η στατική (!). Πώς τώρα αποκτάς «στατικό αίσθημα» χωρίς να ξέρεις μηχανική, στατική και μπετόν ή τουλάχιστον να είσαι κάλφας ή τέκτων σε μεσαιωνικό αρχιμάστορα (αρχι-τέκτονα) αυτό είναι από τα ανεξήγητα της ελληνικής «εκσυγχρονισμένης» Αριστεράς της Μεταπολίτευσης. Συνήθως (τουλάχιστον για τις χρονιές αποφοίτων 1966 και 1965) οι «απώλειες» ήταν 10-12 παιδιά ανά έτος σε σύνολο 60-65. Για να έλθουμε πάλι στο θέμα μας, και αυτών που «έμεναν», συνήθως η παρέα τους παρέμενε η παλιά στο «κανονικό» έτος τους, παρέα που συνεχιζόταν και μετά την αποφοίτησή τους. Από την άλλη μεριά, υπήρχαν έτη με ιδιαίτερα καταπληκτική συνοχή και ισχυρούς δεσμούς φιλίας, αλλά και έτη διάχυτα, που κατά ομάδες, διάφορες παρέες εντάσσονταν σε άλλα έτη -μέσα στο δικό τους έτος δεν είχαν και πολλά πάρε-δώσε. Αυτό άλλωστε πολλές φορές ξεκινούσε από το φροντιστήριο σχεδίου, ιδίως του Τάκη Μάρθα που σφυρηλατούσε φιλίες ισχυρότερες από την ακαδημαϊκή φοίτηση και το «έτος».

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η συνοχή των ομάδων (φιλικών, αρχιτεκτονικών, ιδεολογικών, κ.α.) είχε σφυρηλατηθεί από την ίδια τη δουλειά μέσα στη Σχολή. Τα θέματα τα επεξεργαζόμασταν στα σχεδιαστήρια (στα δύο του ορόφου του κτηρίου Αβέρωφ οι «μεγάλοι» του πέμπτου και του τετάρτου έτους, και οι «μικροί» στα σχεδιαστήρια του ισογείου). Εκεί δουλεύαμε ουσιαστικά τα θέματά μας και υπήρχε ένα κλίμα «αλληλοδιδασκτικής», όπου οι «αδαέστεροι» διδασκόμασταν τόσο από τα ταλέντα της ίδιας της τάξης μας, όσο ακόμη και από τις μεγαλύτερες τάξεις. Τις διαλέξεις και τις διπλωματικές τις παρακολουθούσαν πλήθος από φοιτητές από όλες τις τάξεις, και γίνονταν πολλές φορές και έντονες συζητήσεις -τόρα τις παρακολουθούν κυρίως συγγενείς και φίλοι, κάποιοι συμφοιτητές, και σπάνια θα γίνει κάποια εκτεταμένη συζήτηση.

Πάρα πολλές φορές, και ανάλογα με τη χρονιά, οι «παρέες» συγκροτούνταν σε «πολιτική βάση», έτσι στη χρονιά τη δική μου του '63, ήταν έντονη η αριστερή ομάδα, με πρόσωπα που άφησαν ιστορία στο φοιτητικό κίνημα, όπως ο Ίωνας Μπούζεμπεργκ, εποχή του 15%, του πρώτου Πανσπουδαστικού Συνεδρίου και της

ίδρυσης της ΕΦΕΕ, της οποίας υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη. Τότε (1963) εκπονούσαμε ως ομάδα τη διπλωματική μας και είχαμε δώσει «άδεια» στον Ίωνα να πηγαίνει στις συνεδριάσεις που θα ίδρυσαν την ΕΦΕΕ (!) η Ράνια Κλουσιγιώτου, ο Τάσος Μανωλίτσας, ο Στάμος Στούρνας, κ.α., ενώ άλλες χρονιές ήταν οι περισσότεροι από την άλλη όχθη του ποταμού, και οι λίγοι αριστεροί εντάσσονταν, στις παρέες άλλων ετών. Συνάντησα τις προάλλες συνάδελφο πολιτικό μηχανικό εκείνων των ετών, δεν τον γνώριζα, αλλά εκείνος μου είπε «δεν ήσουν από τους εδαίτες μαζί με τον Μπούζεμπεργκ και την Κλουσιγιώτου;» ! Από Οργανώσεις, καλά ήμασταν, «Σπουδάζουσα» η ΕΔΑ, «Σπουδαστικό» η Ασφάλεια, ο Νόμος της Δράσης και της Αντίδρασης !

Για το το κλίμα εκείνης της εποχής: Σε κάποια φάση η Ασφάλεια αρνήθηκε να δώσει Διαβατήριο στον τότε φοιτητή της Σχολής Μεταλλειολόγων, Ντίνο Μπενακόπουλο. Ο Ντίνος ήταν από μαχητική αριστερή οικογένεια, με εξορίες, φυλακίσεις κ.α. και από τους επικεφαλής της οργάνωσης της Νεολαίας της ΕΔΑ, της «Σπουδάζουσας», στο Πολυτεχνείο. Ο τότε Πρύτανης, Αλέξανδρος Παππάς, έκανε έντονη παρέμβαση στο Υπουργείο Εσωτερικών, και το διαβατήριο δόθηκε την επομένη! Από τους Πρυτάνεις που τιμούσαν το αξίωμά τους ανεξάρτητα από τη δική τους πολιτική θέση.

Ταραχώδεις οι φοιτητικές κινητοποιήσεις, αλλά και οι φοιτητικές συνελεύσεις, σε κάποια από αυτές, η συνάδελφος Αργυρώ Γκαμίνη, στέλεχος της «Σπουδάζουσας» όπου ανήκαμε σχεδόν όλοι της Αριστερής παράταξης –οι διαφορετικές ομάδες (ΕΚΚΕ, ΠΠΣΠ, ΑΑΣΠΕ κ.α. εμφανίστηκαν κυρίως μετά τον «Μάη του '68»)-, απευθυνόμενη σε άλλον φοιτητή, «εν βρασμό ψυχής» και ξεχνώντας ότι μίλαγε στο Πολυτεχνείο και όχι στην ΕΔΑ, του φώναξε «μα τι λες τώρα *σύντροφε!*» και έγινε το σώσε μόλις εκστομίστηκε η «κακιά» αυτή λέξη! Κάποιος άλλος διαμαρτυρόταν από δεξιά για την «πολιτικοποίηση» του Συλλόγου και είπε ότι «γίναμε *ουραγωγοί* (sic) στην επιστήμη μας», άλλος χαμός και εκεί!

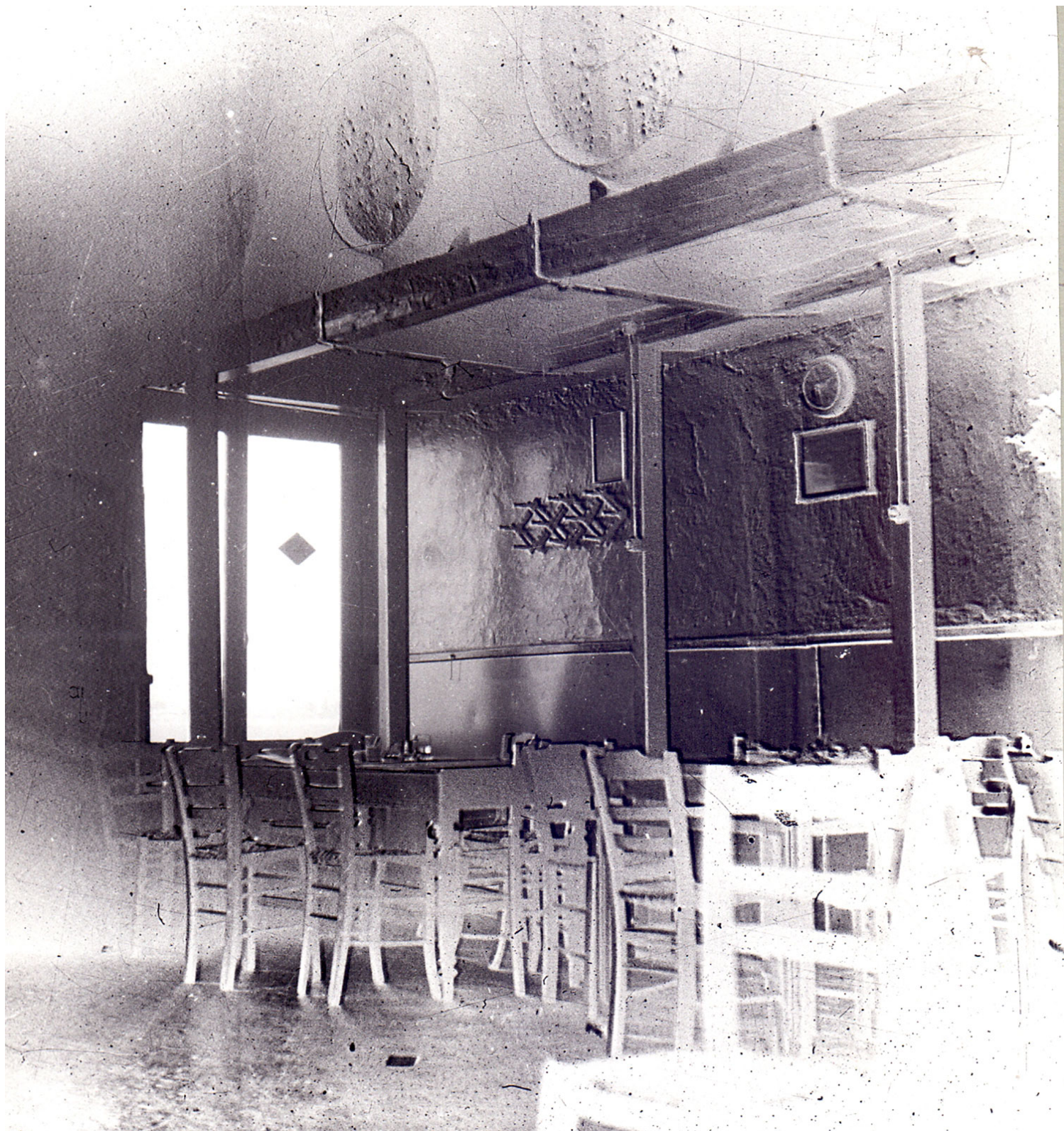
Ήταν φθινόπωρο του 1964, όταν «ανέλαβα υπηρεσία» ως άμισθος βοηθός (τζαμπέ τσιράκ όπως... αυτοαποκαλούμασταν!) στην τότε Έδρα Πολεοδομίας που κατείχε ο Αντώνης Κριεζής. Την επόμενη χρονιά, στο πέμπτο έτος (1965-1966) είχε δοθεί θέμα το Ναύπλιο, και έγινε στις αρχές του ακαδημαϊκού έτους η καθιερωμένη εκδρομή στην πόλη μελέτης. Ήταν μια εκδρομή που έδειξε ότι η χρονιά εκείνη ήταν πρακτικά «μια μεγάλη παρέα», ίσως με πολλούς ανεξάρτητα πολιτικών πεποιθήσεων, αλλά με ευρεία ενότητα: Ο Τάκης Φραγκούλης, η Άννη Βρυχεία, ο Στρατής Κούλης, ο Τάσος Μπίρης, ο Ηλίας Μπίρης, η Φρόσω Τσούλου, η Αγνή Πικιώνη, ο Σόλωνας Ξενόπουλος, ο Αλέξης Συριόπουλος, ο Γιώργος Χαϊδόπουλος ο Κυριάκος Κρόκος, η Ελευθερία Παραδέλη, η Αγνή Παναγιωτάτου, η Κατερίνα Σπυροπούλου, η Αντέλα Παΐζη, η Έρση Κυδωνιάτου, η Κούλα Καμπάνη, η Σοφία Χουρμούζη, η Άννα Ταμπακάκη, η Μαρία Τυπάλδου (στην παρέα ανήκαν φοιτητές και από άλλα έτη, όπως ο Ηλίας Παπαγιαννόπουλος, η Φιλιώ Μανταφούνη κ.α.). Από την Έδρα είχαν έλθει βεβαίως ο καθηγητής Αντώνης Κριεζής, και το παλιό και νέο επιτελείο του, ο Παύλος Λουκάκης, ο Θανάσης Αραβαντινός, ο Λουδοβίκος Βασενχόβεν, ο Αλέξανδρος Λαγόπουλος, η αφεντιά μου, και από άλλες Έδρες ήταν ο Γιάννος Πολίτης από τον Δεσποτόπουλο, που βρέθηκε περαστικός από το Ναύπλιο εκείνες τις μέρες και ενσωματώθηκε στην ομάδα με πολύ κέφι, καθώς και ο Π. Καρύδης, από τη Στατική, φίλος του Βασενχόβεν και του Λαγόπουλου, έξω εντελώς από το κλίμα.

Η τάξη σκορπίστηκε σ' όλο το Ναύπλιο, φωτογραφίζοντας, μετρώντας και ρωτώντας τους κατοίκους τα «τετριμμένα» της πολεοδομικής ανάλυσης –πού ψωνίζετε τρόφιμα και πού παπούτσια, κάθε πότε πάτε στην Αθήνα, ποιο είναι το κέντρο της γειτονιάς σας, τι ωραίες γλάστρες που έχετε, μπορούμε να φωτογραφίσουμε την αυλή σας, και άλλες χρήσιμες κοινοτυπίες! Λογικά η «Ανάλυση» όφειλε να μας δείξει τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων και τις σχέσεις τους με τον χώρο –αυτό βέβαια το ξέρει και η γάτα μου, αλλά το πώς θα βρεις αυτές τις σχέσεις λειτουργίας και χώρου, είναι ένα άλλο φρούτο !

(Αριστερά) Ο Αντώνης Κριεζής στο Ναύπλιο, (Κέντρο και Δεξιά). Οι ομάδες επί το έργον: αριστερά, Γιώργος Κατέβας, Αντέλα Παΐζη, Άννη Βρυχέα, δεξιά, Βρυχέα, Παΐζη, Δημ. Ρουμπάνης, Γ. Κατέβας, Στρατής Κούλης

Τα βράδια και τα μεσημέρια τρώγαμε συνήθως στου "Σαβούρα", παλιό και κλασικό ψαρομαγέΡΙκο τότε, (τώρα έχει κρατήσει μόνο το όνομα και έγινε τουριστικό αξιοθέατο και οι τιμές ανάλογες) σουπιές και καλαμάρια στα μαντέμια της εστίας και κρασί βαρελίσιο.

Η ψαροταβέρνα του Σαβούρα, σκοτεινή, με τα κρασοβάρελά της. Στην απέναντι πλευρά προς την έξοδο ήταν η μαντεμένα εστία που ψήνονταν τα θαλασσινά.

Στου Σαβούρα. Αριστερά, Τάσος Μπίρης, Αντέλα Παΐζη, Παύλος Λουκάκης, δεξιά Τάσος Εμμανουήλ, Αγνή Παναγιωτάτου.

Ακόμη, τα απογεύματα μαζευόμασταν σε νεοκλασικό ψηλοτάβανο καφενείο με «γλυκά ταψιού», όπου άλλοι επιδίδονταν στην πρέφα (Βασενχόβεν, Λαγόπουλος, Καρύδης) άλλοι στο μπιλιάρδο (Κούλης, Μπίρης) και άλλοι στο τάβλι (Κατερίνα Σπυροπούλου και Μαρία Τυπάλδου, η επιλεγόμενη "το Μαρίκι"), υπό το υπομειδιόν βλέμμα του Κριεζή, ένας θεός ξέρει τι σκεφτόταν βλέποντας την τάξη του να επιδίδεται σ' αυτά τα σπορ και όχι σε βαθύτερες πολεοδομικές και φιλοσοφικές συζητήσεις!

Αριστερά Παναγιώτης Καρύδης και Λουδοβίκος Βασενχόβεν, με καφέ και χαρτί, δεξιά Γιώργος Κατέβας και Στρατής Κούλης σε απολογισμό φωτογραφιών και σημειώσεων

Αριστερά Στρατής Κούλης και δεξιά ο Τάσος Μπίρης στο μπιλιάρδο

(Αριστερά) Μαρία Τυπάλδου («το Μαρίκι»), Κατερίνα Σπυροπούλου και Κριεζής, μάλλον συζητούν εμβριθώς την ανάλυση. (Δεξιά) Αριστερά η Λίνα Κοτρώνη, στο βάθος με τα γυαλιά ο Γιάννος Πολίτης, και με την πλάτη στον φακό, ο Τάκης Φραγκούλης, από τα παλιά καφενεία του Ναυπλίου, με τις μεγάλες ψηλοτάβανες αίθουσες, τις γύψινες διακοσμήσεις και τους χρυσοποίκιλτους καθρέφτες και όλη την παλιά αρχοντιά του 19ου αιώνα.

Επιστρέφοντας στη Σχολή, άρχισε η μελέτη του θέματος, προβληματισμοί επί προβληματισμών περί της γραμμικής ή μη αναπτύξεως της πόλεως και της σχέσεως αυτής μετά του Άργους και των λοιπών οικισμών της Ναυπλίας, εξ ου και η «περί βέλους» απειλή εκπόνησης διδακτορικής του Τάκη, όπως έγραφε σε γράμμα του που πήρα έναν χρόνο μετά στη Βιέννη, με το γνωστό λεπτό αλλά καυστικό του χιούμορ:

«Παρίσι 17.2.67, αξιότιμε κύριε επιμελητά¹, ... ακολουθώ πιστά το παράδειγμά σας, της εκπληκτικής δηλαδή θεωρίας σας, ότι η πολεοδομία είναι βασικά βέλη (→...→...→) και αλαμπουρνέζικα σκίτσα, θεωρία που έχει αφήσει έκπληκτους τους πάντας. Ιδίως το απίθανον και πρωτότυπον ανά τους αιώνες ανέκδοτον σκίτσον περί παραγωγής, θέλουν να το εκθέσουν μόλις τελειώσει η έκθεση ενός ζωγράφου ονόματι Picasso...". (ακολουθεί σκίτσο με υποσημείωση "δυστυχώς δεν το θυμάμαι τέλεια" και "βλέπε ομάδα 16,15,14,13,12,11,10 του 1965-66-67...")

Η "Ομάδα 16 του 1965" ήταν εκείνη του Τάκη: (Σπύρος Βαράγκης, Τάσος Εμμανουήλ, Σόλων Ξενόπουλος, Ελευθερία Παραδέλλη και Τάκης Φραγκούλης). Όσο για τις καμπύλες της παραγωγής, είναι το γνωστό διάγραμμα του Fourastier. Το ότι αναφέρεται σε όλες τις ομάδες και όλες τις χρονιές, είναι ένδειξη ότι

μάλλον τους είχα ζαλίσει με τον Fourastier! Το γράμμα του Τάκη, τελειώνει με την... απειλή ότι θα εκπονήσει διδακτορικό με τίτλο και θέμα «Το Βέλος»!

ΣΥΝΘΕΣΗ ΟΜΑΔΩΝ

- I. Δρακοπούλου Μ. - Παναγιωτάτου Α.
- II. Δεληγιάννη Β. - Ευγκάκης Α. - Πουτίκη Κ. - Χριστούλας Γ.
- III. Βαμβακόπουλος Β. - Κριεζιάς Ν. - Ντούζου Ε. - Χρόνη Π.
- IV. Φλαμπουριάρη Ε. - Σηφάκη Μ. - Δελημέτρου Μ. - Κουραντή Α. - Πελέκη Ε.
- V. Καργαδούρη Ν. - Κυρίτση Ε. - Νικολακόπουλος Δ. - Οίκονομίδου Α. - Τζεβελέκα Ε.
- VI. Μανταφούνη Τ. - Μπίρης Α. - Πικιώνη Α. - Συριόπουλος Α.
- VII. Γεωργίου Γ. - Δασκαλάκης Κ. - Καραβοκυρός Σ. - Κουτσούκου Τ. - Ρουμπάνης Δ. - Σαρλής Σ.
- VIII. Βρυχεία Α. - Κατέβας Γ. - Κούλης Ε. - Παύζη Α.
- IX. Ταμπακιάκη Α. - Τυπάλδου Μ. - Σπυροπούλου Α.
- X. Κεσίσογλου Β. - Κοτρώνη Α. - Σπηλιοπούλου Α. - Μιχαήλος Σ.
- XI. Κυδωνιάτου Ε. - Χουρμούζη Σ.
- XII. Δαλιάνη Β. - Δρακοπούλου Ο. - Κολιός Δ. - Πέρνα Α.
- XIII. Καλκιάνης Σ. - Καμπάνη Κ. - Μπίρης Η. - Σακορράφου Π.
- XIV. Δαμιανοῦ Β. - Δεναξῆ Α. - Καλογεροπούλου Β. - Μπαρμπαρῆ Κ. - Σεψῆ Μ.
- XV. Δεφιλίππου Α. - Πρωϊμάκη Μ. - Ράης Ε. - Φανεροῦ Σ. - Φωτεινοῦ Μ.
- XVI. Βαράγκης Σ. - Ἐμμανουήλ Α. - Ξενόπουλος Σ. - Παραδέλλη Ε. - Φραγκούλης Π.

Οι ομάδες του Ε' έτους της χρονιάς 1965-1966

(Αριστερά) Το σχέδιο της ομάδας «8» (Βρυχέα, Κατέβας, Κούλης, Παΐζη). Ενοποιείται το Άργος με το Ναύπλιο σε μια συνεχή πόλη (επιρροή από την «οικουμενόπολη» του Δοξιάδη αλλά και από την παρατήρηση της ως τότε ανάπτυξης Αθηνών-Χαλκίδας και Αθηνών Κορίνθου². (Δεξιά) Το Άργος και το Ναύπλιο ως ενιαίο αστικό κέντρο της ομάδας «8». Δυστυχώς δεν βρέθηκαν στο αρχείο του Τομέα Πολεοδομίας σχέδια άλλων ομάδων εκείνης της χρονιάς³.

Μην ξεχνάμε όμως ότι η εποχή εκείνη ήταν αφ' ενός η εποχή της μεσουράνησης του Κ. Δοξιάδη, όπου γινόταν ο χαμός με τις έννοιες της «Οικουμενόπολης» και της γραμμικής ανάπτυξης των πόλεων επάνω στους κυκλοφοριακούς άξονες, αλλά και η εποχή των μαθηματικών μοντέλων, ιδίως στον αγγλοσαξονικό χώρο. Ήταν επίσης η εποχή που ο μεν Σώκος πρότεινε το κέντρο των Αθηνών στον Κηφισό, ο Δοξιάδης στο Τατόι με την Αθήνα να επεκτείνεται ως τη Χαλκίδα-Λειβαδιά (1961)⁴, και ο Σόλων Κυδωνιάτης αντιπρότεινε τη μεταφορά της Πρωτεύουσας στον Σπερχειό ως κέντρο του γεωγραφικού ελληνικού χώρου. Με το χιούμορ που τη διακρίνει, η συμφοιτήτριά μας Χρυσάνθη Αραμπατζή σε μια φοιτητική εκδρομή έψελνε μέσα στο πούλμαν εις ήχον πλάγιον δεύτερον «γαία πυρί μειχθήτωωωω, η πρωτεύουσα μεταφέρεται εις Σπερχειόοοοο, και ο σώζων εαυτόοοο σωθήτωωωωω».... Είμαστε άλλωστε και στην εποχή του περίφημου Ε. Συνεδρίου του ΣΑΔΑΣ με θέμα την Αθήνα (Ιανουάριος 1966), όπου όλοι είχαν να προβάλουν λύσεις, ο Προκόπης Βασιλειάδης -επίσημα ως Υπουργείο Δημοσίων Έργων-, ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, ο Γρηγόρης Διαμαντόπουλος και η μεγάλη ομάδα αριστερών αρχιτεκτόνων της ΕΜΟΚΑ, ο Τάκης Ζενέτος με την ηλεκτρονική του πολεοδομία, ο Αντώνης Τρίτσης, κ.α.

Κορυφαία έκφραση των ανησυχιών της ευρύτερης παρέας, ήταν η έκδοση ενός φοιτητικού περιοδικού. Έτσι, το 1966 εκδίδει ένα (και δυστυχώς μοναδικό) τεύχος φοιτητικού περιοδικού, με τίτλο "ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ". Την ευθύνη της έκδοσης είχαν: Άννη Βρυχέα, Στρατής Κούλης, Κυριάκος Κρόκος, Σόλων Ξενοπούλος, Ηλίας Παπαγιαννόπουλος, Άννα Πατρικίου, Άννα Ταμπακάκη, Παναγιώτης Τουλιάτος, Γιάννης Τσιώμης, Λασκαρίνα Φιλιππίδου, Τάκης Φραγκούλης, Μαριάνθη Φωκά, Γιώργος Χαϊδόπουλος. Εννέα από τους 13 της συντακτικής επιτροπής ανήκαν στη χρονιά του 1966, αλλά και οι άλλοι ήταν στην παρέα τους. «Υπεύθυνος σύμφωνα με τον νόμο ο Στρατής Κούλης, τιμή δραχ 50, για σπουδαστές 20, τιμή υποστηρίξεως 70», και γλώσσα του περιοδικού η δημοτική, αλλά τα τριτόκλιτα παντού σε -εως !

Στο τεύχος δημοσιεύονται μερικά θέματα από σπουδαστικές εργασίες (σχολικά κτήρια, θέμα που είχε δώσει ο

Κυπριανός Μπίρης, ο οποίος κηδεμόνευε τότε την Έδρα Κτηριολογίας μετά τον θάνατο του Ευαγγ. Ρουσόπουλου και πριν την εκλογή του Β. Κασσάνδρα. Από ό,τι φάνηκε, η κτηριολογία και όχι η οικοδομική ήταν το «όνειρο» του Κυπριανού, ο οποίος ερχόταν στις ασκήσεις με τις ώρες και σχεδόν σχεδίαζε μαζί μας. Ήταν και ο πρώτος τότε μετά τον Δεσποτόπουλο που μας έκανε και θεωρία κτηριολογίας, διαλέξεις περί σχολείων, νοσοκομείων κ.α. Ακόμη, υπαίθριο πρωτοποριακό θέατρο που είχε δώσει ο Γιάννης Λιάπης, Ζωγραφική στο τελευταίο θέμα του πριν πεθάνει ο Τάκης Μάρθας και Πλαστική του Λάζαρου Λαμέρα.

Δύο κείμενα πρέπει να προσεχθούν, το ένα λιτό και λιγόλογο, του Τάκη Μάρθα, γραμμένο με συγκινητική αγάπη για τους φοιτητές, και ένα του Γιάννη Τσαρούχη για τη σημασία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής. Δυνατό άρθρο, όπως έγραφε πάντα ο Τσαρούχης, με θέσεις σωστές και βαθιές –σε τρεισήμισι σελίδες ολόκληρη ιστορική, κοινωνική και αισθητική ανάλυση, με αγάπη στον λαϊκό νεοκλασικισμό, στην ομορφιά την ανεπιτήδευτη. Η κορυφαία φράση του άρθρου του ήταν η επισήμανση ότι «...αν ένας τρελός διευθυντής Πινακοθήκης... αποφάσιζε να επιζωγραφήσει Γκίζηδες και Λύτρηδες με τη συμμετοχή των καλλίτερων σύγχρονων καλλιτεχνών, θα υπήρχε και κάποιος σάλος στην τάξη των ζωγράφων, που δεν διακρίνεται παρ' όλα ταύτα για μεγάλη δραστηριότητα. Αν σκεφτούμε τώρα πως τα κτήρια που αντικατέστησαν τα ωραία παλιά κτήρια είναι, όχι απλώς άλλης τεχνοτροπίας, αλλά μετριώτατα και ανυπόφορα κατασκευάσματα, η αδιαφορία όλων μας για μια τέτοια καταστροφή και ιδιαίτερα των ίδιων των αρχιτεκτόνων δείχνει καθαρά το επίπεδο του Πολιτισμού μας»⁵. Ηχηρότατο χαστούκι και για τους αρχιτέκτονες, και για τη Σχολή, και όχι μόνον...

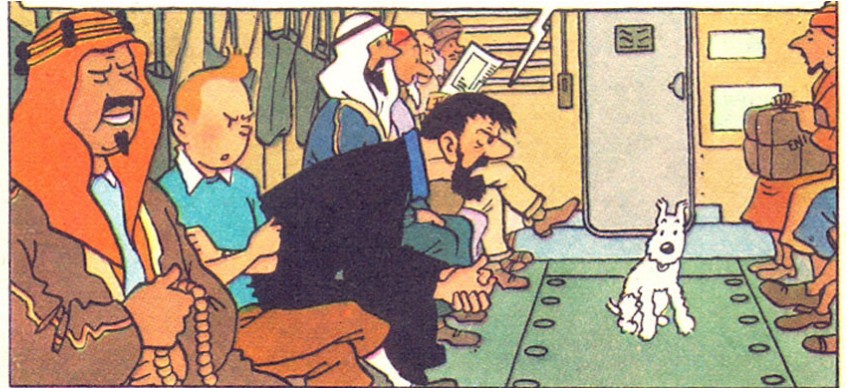
Από τα φοιτητικά, υπήρχε ένα άρθρο του Γιάννη Τσιώμη με σκέψεις επάνω στο αιώνιο θέμα της κοινωνικής ευθύνης του καθενός μας απέναντι στο δίλημμα της ενσωμάτωσης ή της αντίστασης –και ποιας...-, προβληματισμοί που και τώρα μας απασχολούν, και που δείχνουν ακόμη ότι ο φοιτητικός χώρος είχε τότε και έχει και σήμερα πολλές φορές πολύ βαθύτερη και σωστότερη σκέψη από τους μεγαλόσχημους καθηγητές τους.

Ακόμη, υπάρχουν μερικά εισαγωγικά σχόλια για τα γεγονότα και τα προβλήματα της Σχολής (που ακόμη είναι επίκαιρα), και στο τέλος προαναγγέλλεται μια έρευνα που θα έκαναν οι φοιτητές, τόσο για τα προβλήματα της Σχολής όσο και για τη σχέση των φοιτητών με την έξω από τη Σχολή πραγματικότητα. Είναι κρίμα που δεν συνεχίστηκε η προσπάθεια αυτή, και ένα από τα αίτια του τέλους της ήταν και η αποφοίτηση του μεγαλύτερου μέρους της παρέας –η επόμενη χρονιά, αν και είχε πολλά αξιόλογα στελέχη, δεν ήταν συνεκτική και ομογενής ιδεολογικά και πολιτικά, μετά ήρθε και η Χούντα και οι προβληματισμοί πέρασαν σε άλλα επίπεδα.

Για την Ιστορία, θα πρέπει να σημειωθεί ότι 2-3 χρόνια νωρίτερα, άλλη ομάδα αριστερών φοιτητών (κυρίως από τη χρονιά του '63) είχε οργανώσει συζητήσεις και είχε συντάξει εκθέσεις για το πρόβλημα του περιεχομένου της διδασκαλίας στη Σχολή (Σ. Στούρνας, Ρ. Παπαγγέλλου και ο γράφων), με κορυφαίο αίτημα την παράλληλη θεωρητικοποίηση των σπουδών, οφείλαμε να γνωρίζουμε τι σημαίνει «σχολείο», τι «κατοικία», τι «πόλη» πριν το σχεδιάσουμε. Ήδη είχαμε πείσει τον Μιχαήλ σε μια πολύωρη και ταραχώδη συζήτηση στην τάξη μας (χρονιά του '63), να σταματήσει να δίνει θέμα στο Τέταρτο Έτος «εκκλησία», και μάλιστα μοντέρνα (φτιάχναμε όλοι μικρές Ronchamp που ο Μιχαήλ μας τις πέταγε στα μούτρα και μας ξήλωνε όλα τα καμπαναριά!) Είχαμε υποστηρίξει ότι, πρώτον όσοι δεν πιστεύουμε, δεν μπορούμε να σχεδιάσουμε εκκλησία, και δεύτερον όσοι πιστεύουμε, δεν δεχόμαστε την Ορθοδοξία να λατρεύεται σε μοντερνιές έξω από τον βυζαντινό μυστικισμό και την εσωτερικότητα⁶. Δυστυχώς, η πορεία της Σχολής προς τη μονόπλευρη «καλλιτεχνική» ενασχόληση δεν ανακόπηκε, ενώ η κυριαρχία των λεγόμενων «Συνθέσεων» επάνω σε όλα τα μαθήματα της Σχολής γίνεται όλο και ασφυκτικότερη. Ακόμη, είχαμε οργανώσει δυο βραδιές, τη μια με λαϊκά τραγούδια από όλες τις χώρες –καθοριστική ήταν η συμβολή του Πέλου Τουρναβίτη και της συλλογής του- και τη δεύτερη με θέμα την προκλασική μουσική.

Τέλος Μαρτίου 1967. Κάποιο πρωί, παίρνω γράμμα στη Βιέννη όπου ήμουν τότε, «πάμε στο Παρίσι, σε περιμένουμε στη Βασιλεία, φθάνουμε με την πτήση Globus Air αριθμός πτήσης τάδε, ώρα δείνα». Φθάνω πριν το μεσημέρι, χαζεύω ως το απόγευμα, και κάποια στιγμή, προσγειώνεται κούτσα-κούτσα ένα ταλαίπωρο, πανάρχαιο, βρώμικο και όλο καπνιές αεροπλάνο (πρέπει να ήταν μετασκευασμένο στρατιωτικό μεταγωγικό Hercules C131), από την σερνόμενη κοιλιά του οποίου βγαίνουν η Άννη Βρυχεία, η Αγνή Πικιώνη και η Φρόσω Τσούλου, πεινασμένες, ταλαιπωρημένες και αποφασισμένες να μην ξαναμπούν σε αεροπλάνο, ιδίως σε τσάρτερ με φοιτητικό εισιτήριο. Το ωραίο ήταν ότι και οι τρεις τους ταξίδευαν πρώτη φορά με αεροπλάνο, και δεν ήξεραν ότι ακόμη και στο χάλι των τσάρτερς το φαί ήταν μέσα στο εισιτήριο, και για οικονομία πήραν

όλες μαζί μία μερίδα –και τι να φάμε μετά στην πανάκριβη Ελβετία, και εγώ νηστικός με ένα αυστριακό σάντουιτς από το πρωί ήμουνα!!

Hercules C131, αλλά αυτό με το οποίο ήρθαν στη Βασιλεία η Αγνή, η Φρόσω και η Άννη, είχε τα χάλια του, άλλο U.S.Air Forces και άλλο Globus Air ! Δεν μπήκα μέσα, φαντάζομαι ότι θα ήταν περίπου όπως του Τεν-Τεν !

Στο Παρίσι μείναμε στο 19ο Διαμέρισμα, στη Rue Botzaris στο σπίτι του Μελ Ζωγανά, παρισινού συναδέλφου και φίλου της παρέας (εγώ ήμουν μάλλον εκτός του κύκλου των παρισινών φίλων τους), ο Τάκης ήταν ήδη εκεί. Η περιοχή είναι δίπλα στην Bellville, και είναι ως σήμερα έντονα εργατική και αριστερή συνοικία με δράση στις εξεγέρσεις του 1848, στην Κομμούνα του 1871 και προπύργιο του ΚΚΓ –όταν ακόμη ήταν στις δόξες του με τον Μαρσαί. Στην περιοχή πολλοί δρόμοι έχουν ονόματα σοσιαλιστών ή επαναστατών: Avenue Jean Jaures, Avenue Simon Bolivar, rue Botzaris και άλλες με ονόματα επαναστατών από άλλες εξωτικές χώρες. Δεν το άντεξε η Φρόσω, «*Τάκη, μετά τη σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα θα ονομαστεί ο δρόμος που μένουμε τώρα, rue Frangoulis*» και ο Τάκης, «*μπα, αποκλείεται, οι Γάλλοι τιμάν μόνο τους αστούς επαναστάτες, όχι το προλεταριάτο!*»

Στο κέντρο, κάτω από το πάρκο διακρίνεται η rue Botzaris, στο κάτω μέρος του χάρτη η rue Menilmontant, όπου ήταν και το οδόφραγμα της Κομμούνας των Παρισίων του 1871 που έπεσε τελευταίο. Δεξιά, η Σορβόνη και τα κάγκελά της -πολλοί «βγαίνουν από τη Σορβόνη» μετά από εμάς !

Παρίσι πριν το '68. Το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης ήταν «ΤΟ» Πανεπιστήμιο. Κάγκελα τεράστια, επίχρυσα και με σιδεριές περίτεχνες, Λουί τάδε. Πειραχτήρι η Φρόσω, «*Τάκη, μπειτε στον περίβολο, και βγαίνοντας να σας πάρω φωτογραφία να τη στείλουμε στην Αθήνα με τον τίτλο «όταν βγαίναμε από τη Σορβόνη!*» Δεν είπε τίποτα ο Τάκης, βγήκε η φωτογραφία, την άλλη μέρα ήμασταν στο Παλαί ντε Σαγιά, της τη φύλαγε: «*Φρόσω, έλα να σε βγάλουμε φωτογραφία να τη στείλουμε στην Αθήνα με τίτλο «η τρελή του Σαγιά!*»

Σε λίγες μέρες, είχαν μακρύνει τα μαλλιά του Τάκη πέρα από τα τότε παραδεδεγμένα, και η Φρόσω τον έπεισε να του τα κόψει λίγο. Την ώρα της... κουράς, μπαίνει η Αγνή και βάζει τις φωνές: «*πω πω, καλέ σαν τραγί τον έκανες!*» Και η Φρόσω που θίχτηκε ως... κουρεύς: «*Ντροπή σας κυρία μου, διπλή η προσβολή σας, και εμένα*

ως κουρέα θίγετε, και τον κύριο λέτε τραγί!»

Η επόμενη επίθεση του Τάκη έγινε την Πρωταπριλιά του '67, μόλις είχαμε ξυπνήσει και ετοιμάζαμε το πρωινό, ντρίν το τηλέφωνο, ο Κωστής Μοσκώφ στον οποίο είχε τηλεφωνήσει ο Τάκης και τον είχε δασκαλέψει: «*παιδιά, δικτατορία στην Αθήνα, και δεν μπορείτε πια να γυρίσετε στην Ελλάδα!*» Έγινε ο σχετικός χαμός, άλλος έλεγε «*σας τα 'λεγα*» άλλος «*ε, καλά, τα περιμέναμε*» άλλος «*δεν είναι δυνατόν, αποκλείεται να το τόλμησαν*», φωνές απελπισίας η Φρόσω. Το κακό είναι ότι όταν μας είπε την αλήθεια, δεν τον πιστεύαμε, αλλά και μετά είχαμε και την αίσθηση ότι μπορεί αυτή τη φορά να ήταν Πρωταπριλιά, αλλά η δικτατορία ήταν ούτως ή άλλως επί θύραις...

Λιακάδα σε συνοικιακό παρισινό καφέ: από αριστερά, Φρόσω Τσούλου, Τάκης Φραγκούλης, Κωστής Μοσκώφ, Άννη Βρυχέα, άγνωστος, Αγνή Πικιώνη, Πόπη Πασχαλίδου-Μοσκώφ.

Αννη Βρυχέα, Αγνή Πικιώνη, Φρόσω Τσούλου και Τάκης Φραγκούλης

Συζητήσεις ατέλειωτες ένα βράδυ στο σπίτι του Κανδύλη, περί αρχιτεκτονικής, περί Le Corbusier, περί Κοινωνίας, Τέχνης και Αρχιτεκτονικής, αλλά ο Κανδύλης έχει απόψεις περισσότερο επιχειρηματία παρά αρχιτέκτονα, βαριόμαστε, και ο Τάκης ρίχνει την ιδέα να φέρουμε τον Τσαρούχη, γίνεται το σχετικό τηλεφώνημα, πηγαίνουμε και τον φέρνουμε στην παρέα, αλλά η βραδιά έχει ήδη πάρει στραβό δρόμο της πλάκας και όχι της σοβαρής συζήτησης, και πήγε χαμένη. Θυμάμαι τον Κανδύλη που καμάρωνε για το ότι είχε σπάσει τη μονοτονία της οργανωμένης δόμησης των πανάθλιων ΗΛΜ σε ένα αντίστοιχο έργο του, και όταν πήγαμε να το δούμε, ρωτήσαμε τους περιοίκους πού είναι, και η απάντηση «α! αυτά τα μπλοκ με τα χρωματάκια;»! Τα ίδια που συζητάμε και τώρα, πενήντα χρόνια μετά...

Ο Μάης του '68 απέχει μόνον έναν χρόνο, αλλά ήδη η ατμόσφαιρα μυρίζει μπαρούτι, οι συζητήσεις πληθαίνουν και οι περισσότεροι έχουμε απλά μια «προοδευτική» θέση. Ο Τάκης είναι ο πιο ριζοσπαστικός, και παρέμεινε. «Τάκη, γέρνεις πολύ αριστερά!», του πέταγα το πείραγμα δέκα χρόνια αργότερα στην Αθήνα, περιμένοντας στην ουρά να ψηφίσουμε στον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων. «Εγώ γέρνω αριστερά ή εσύ με κοιτάς από πολύ δεξιά;!» με αποστόμωσε ο Τάκης.

Το Παρίσι μετά από ανοιξιάτικη βροχή, αρχές Απρίλη του 1967

Τι θα μπορούσαν να συζητούν μερικοί νέοι Έλληνες αρχιτέκτονες στο Παρίσι του 1967; Περί Τέχνης και Αρχιτεκτονικής, για το Archigramm, τους Γιαπωνέζους μεταβολιστές και τις χωροκατασκευές τους; Περί κοινωνικής επανάστασης, περί των πολιτικών εξελίξεων στην Αθήνα, όπου τη δικτατορία άλλοι την περίμεναν και άλλοι την περίμεναν μεν αλλά δεν πίστευαν ότι θα γινόταν; «Βρέχει στη φτωχογειτονιά» αλλά την είχαμε όλοι αφήσει στην Αθήνα με τη «Ρωμιοσύνη» και τον Μίκη, τον Σαββόπουλο, τον Μάνο Χατζιδάκη, τον Μάνο Λοΐζο, την Αρλέτα, τη Χωματά... Στο Παρίσι κυριαρχούσαν η Εντίθ Πιάφ, ο Georges Brassens, (*«le petit cheval blanc»* - που πήγαινε πάντα μπροστά αλλά που πέθανε χωρίς να δει την Άνοιξη, *Il est mort sans voir le printemps...*), ο Sacha Distel (το *monsieur Cannibale* το σφυρίζαμε και στην Αθήνα), ο Gilbert Becaud, *Et maintenant, que vais-je faire ! Στη Βιέννη τα εκεί τζουκ-μποξ στα Καφέ έπαιζαν ασταμάτητα τη «Ναταλί»... Elle parlait en phrases sobres / De la révolution d'Octobre / Je pensais déjà / Qu'après le tombeau de Lénine* και οι συζητήσεις περί του Μάο Τσε Τουνγκ, της πολιτιστικής επανάστασης, και της permanente Revolution, το Βιετ-Νάμ, ήταν καθημερινές στο Παρίσι, το Βερολίνο, τη Βιέννη. Ήταν οι βαριές ψιχάλες πριν την Καταιγίδα του '68 αλλά και πολύ αργότερα τον Τυφώνα του 1991.

Επιστρέφοντας στη Βιέννη, ο εκεί πρέσβης της Ελλάδας, Ανδρέας Παππάς, αδελφός του Πρύτανη του Πολυτεχνείου Αλέξανδρου Παππά, κάλεσε «υπογείως» τους Έλληνες φοιτητές στην Πρεσβεία και τους ανανέωσε τα διαβατήρια στο μάξιμουμ που είχε το δικαίωμα, για 5 χρόνια, (έληγαν - δεν έληγαν).

Ήταν ήδη, το πρώτο δεκαπενθήμερο του Απρίλη του 1967...

Παραπομπές

¹ Άμισθος βοηθός ήμουν ακόμη!

² Πηγή: Αρχείο Τομέα Πολεοδομίας ΕΜΠ.

³ Πηγή, οπ. παρ.

⁴ Και για τις δύο προτάσεις βλ. ανάλυση και βιβλιογραφία στα Πρακτικά του Ε. Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, έκδ. ΤΕΕ Αθήνα 1977, Γ. Σαρηγιάννης «οι θεωρητικές και συνθετικές απόψεις του Κ. Α. Δοξιάδη σε σχέση με τις πολεοδομικές θεωρίες της εποχής του» στο «Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης και το έργο του», Πρακτικά ομώνυμου Συνεδρίου, τ. 1ος σελ. 310 κ.εφ., Αθήνα 2009.

⁵ Γιάννης Τσαρούχης, «η σημασία της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής και η στάση των σύγχρονων αρχιτεκτόνων απέναντί της», Σπουδές τ.1., σελ. 50 κ.εφ.

⁶ Βλ. λεπτομέρειες στο Γ. Σαρηγιάννης, «η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα και οι σπουδές της στο ΕΜΠ», Τεχνικά Χρονικά 3/1977